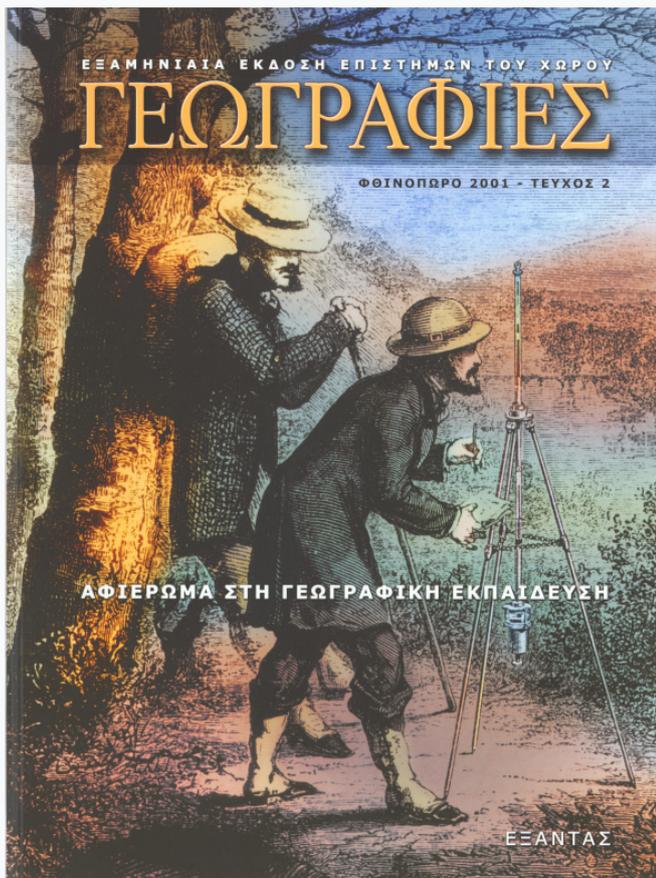

Γεωγραφίες

Αρ. 2 (2001)

Γεωγραφίες, Τεύχος 2, 2001

**Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ: ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ,
ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ**

Γιάννης Ψυχάρης, Γιώργος Πετράκος

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ: ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ, ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Γιάννης Ψυχάρης*
Γιώργος Πετράκος*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια επισκόπηση της διδασκαλίας των μαθημάτων της οικονομικής του χώρου στα προγράμματα σπουδών των τμημάτων οικονομικών επιστημών. Αρχικά γίνεται μια ιστορική αναδρομή στον τρόπο με τον οποίο αυτά τα μαθήματα εισάγονται στο ελληνικό πανεπιστήμιο, σε συνδυασμό με τις επιρροές και τα ιδεολογικά ρεύματα που τα συνοδεύουν. Σχολιάζεται επίσης ο τρόπος με τον οποίο τα μαθήματα αυτά συνδέονται και αντανακλούν αντίστοιχες πολιτικές προτεραιότητες για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα. Τέλος, καταγράφονται τα χωρικά μαθήματα που διδάσκονται στα τμήματα οικονομικών επιστημών, αξιολογείται η θέση που κατέχουν στο πρόγραμμα σπουδών και σχολιάζονται η θεματολογία τους, τα διανεμόμενα διδακτικά εγχειρίδια ή άλλο εκπαιδευτικό υλικό.

Το άρθρο διαπνέεται από μια προσπάθεια να συσχετιστούν η ακαδημαϊκή διδασκαλία και οι μορφές διεξαγωγής του επιστημονικού διαλόγου στο διεθνή χώρο με τους αντίστοιχους στην Ελλάδα. Γίνονται συγκρίσεις, επισημαίνονται ιδιαιτερότητες, καταγράφονται δεδομένα έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια βάση για τη διεξαγωγή περαιτέρω συζήτησης.

Spatial Economics in the Greek Departments of Economics: A Survey

ABSTRACT

This article is an attempt to examine the importance of Spatial Economics as a distinct discipline in the departments of Economics in Greek universities. First, it presents the trajectory of teaching spatial economics in Greece with particular reference to the various schools of thought that have influenced the discipline. Second, the paper presents the way in which the teaching of courses of spatial economics has affected regional and economic policy-making and initiatives in Greece. Finally, the paper discusses various modules on Spatial Economy taught at Departments of Economics by looking at their content, textbooks, and any other additional material.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ. Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου συζητήθηκε με τους Ν. Κόνσολα και Κ. Χατζημυχάλη, τους οποίους από τη θέση αυτή ευχαριστούμε για τις ιδέες, τις υποδείξεις και τη βοήθεια που μας προσέφεραν. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται συγκεντρώθηκαν με τη βοήθεια της Μ. Σπυρέλη και του εργαστηρίου Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Είναι αυτονόητο ότι το κείμενο αυτό απηχεί τις απόψεις των συγγραφέων, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη για τυχόν ατέλειες ή αδυναμίες αυτού του πονήματος.

* Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, e-mail: psycharis@uth.gr, petrakos@prd.uth.gr.

Το ξεκίνημα ενός νέου επιστημονικού κλάδου

Ο συνυπολογισμός του χώρου στα εννοιολογικά εργαλεία και στις αναζητήσεις της οικονομικής επιστήμης έρχεται σχετικά πρόσφατα, και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του '50.¹ Αυτό συνδέεται τόσο με την αμφισβήτηση της επικρατούσας οικονομικής ορθοδοξίας της νεοκλασικής σχολής, που είχε ασχοληθεί αποκλειστικά με τα μοντέλα ισορροπίας,² όσο και με την οικονομική κατάσταση των χωρών της Ευρώπης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και κατ' επέκταση την ανάγκη άσκησης μιας πιο παρεμβατικής κρατικής πολιτικής για την αντιμετώπισή της. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον θεμελιώνεται ένας νέος κλάδος της Οικονομικής Επιστήμης, η Οικονομική του Χώρου (Spatial Economics), έννοια που στη βιβλιογραφία είναι συχνά ταυτόσημη με την Περιφερειακή Οικονομική (Regional Economics). Θεμελιωτής του νέου αυτού επιστημονικού κλάδου, που γνώρισε πολύ γρήγορη εξάπλωση στα αμερικανικά πανεπιστήμια (Perloff 1957), θεωρείται ο Isard (1956, 1960, 1974).

Παράλληλα και μέσα σε αυτή την παράδοση εκδίδονται μια σειρά βιβλία τα οποία έμελλε να συμπληρώσουν το εννοιολογικό οπλοστάσιο, τη μεθοδολογία και τις τεχνικές ανάλυσης και να αποτελέσουν τα μόνιμα σημεία αναφοράς της σχετικής βιβλιογραφίας (Myrdal 1957, Hirschman 1958, Perroux 1955, North 1955, Meyer 1963, Williamson 1965, Boudeville 1966).³ Λίγα χρόνια αργότερα οι ιδέες αυτές αποτυπώνονται σε διδακτικά εγχειρίδια με πιο χαρακτηριστικά αυτά των Nourse (1968), Richardson (1969) και Hoover (1971).

Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύονται από τη δημιουργία επιστημονικών εταιρειών. Το 1954 ιδρύεται η Διεθνής Εταιρεία Περιφερειακής Επιστήμης (International Regional Science Association). Στο πλαίσιο αυτό λειτουργεί στον ευρωπαϊκό χώρο η Ευρωπαϊκή Εταιρεία Περιφερειακής Ανάπτυξης (European Regional Science Association), με τα 17 εθνικά τμήματα (μεταξύ των οποίων και το ελληνικό) και με τα 792 μέλη (από τα οποία 51 του ελληνικού τμήματος) (ERSA 1999: 7-8). Το 1965 ιδρύεται η Regional Studies Association. Και οι δύο αυτές επιστημονικές εταιρείες αναπτύσσουν πλούσια δραστηριότητα διοργανώνοντας συνέδρια, εκδίδοντας ή προκαλώντας την έκδοση επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών όπως το *Papers of the Regional Science Association*, *Annals of Regional Science*, *Journal of Regional Science*, *Journal of Urban Economics*, *Regional Studies* κ.ά., καθώς και ενημερωτικών εντύπων, όπως το *European RSA Newsletter*, *Regions* κ.ά.

Η παράμετρος του χώρου στην οικονομική σκέψη και την οικονομική πολιτική στην Ελλάδα

Αυτές οι εξελίξεις στον διεθνή επιστημονικό και πολιτικό περίγυρο βρίσκουν απήχηση και στην Ελλάδα, όμως με κάποια χρονική υστέρηση⁴ (Γετίμης, Κουκαλάς 2001). Ήδη τη δεκαετία του '60 έχει αρχίσει να αναγνωρίζεται ότι ο προγραμματισμός αποτελεί συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης, και ενδεικτικό αυτού του κλίματος είναι η ίδρυση του ΚΕΠΕ το 1964, με πρώτη αρμοδιότητα την «κατάρτιση σχεδίων βραχυχρόνιων, μεσοχρόνιων και μακροχρόνιων προγραμμάτων ανάπτυξης, την εκπόνηση σχεδίων προγραμμάτων περιφερειακής και χωροταξικής ανάπτυξης, καθώς και προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές που καθορίζει η κυβέρνηση».

1. Για μια συνοπτική παρουσίαση, μέσα από πρωτότυπα κείμενα, των βασικών κατευθύνσεων των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης και των αντίστοιχων πολιτικών, όπως αυτές εξελίχθηκαν μετά το 1950, βλ. Χατζημυχάλης (1992).

2. Για πληρέστερη ανάπτυξη βλ. Richardson (1972: 5-10).

3. Για πληρέστερη ανάπτυξη των σχετικών θεωριών και των αντιπαράθεσών τους, καθώς και την εξέλιξή τους κατά τις μεταγενέστερες χρονικές περιόδους μέχρι σήμερα, βλ. Πετράκος (2000: 299-321).

4. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη επισκόπηση της επιστημονικής σκέψης για το χώρο βλ. Λαφαζάνη (1997: 69-75)· για μια πιο επικεντρωμένη στην Ελλάδα για την περίοδο 1974-2000 βλ. Γετίμης & Κουκαλάς (2001: 3-14)· και για μια άλλη που αναφέρεται στη δεκαετία του '90 βλ. Βαΐου & Χατζημυχάλης (2001).

Στην πρώτη σειρά επιστημονικών μονογραφιών, που εκδίδονται στην αγγλική γλώσσα (Research Monograph Series), περιλαμβάνεται η μελέτη του Benjamin Ward *Greek Regional Development* (1964), ενώ εκπονείται το πρώτο πενταετές πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης, με σαφή αναφορά στην περιφερειακή ανάπτυξη (Κιντής 1966).

Η όσμωση με τις ιδέες και τα ρεύματα της επιστήμης συντελείται επίσης μέσω του πανεπιστημίου. Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη (1996), η Οικονομική Γεωγραφία διδάσκεται τουλάχιστον από το 1952-1953 στο τμήμα Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, ενώ στην ΑΒΣΘ διδάσκεται ως υποχρεωτικό μάθημα στο Α΄ έτος, από την πρώτη κιόλας ακαδημαϊκή χρονιά που άρχισε να λειτουργεί (1957-1958). Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60 έχουν εισαχθεί σχετικά μαθήματα στα περισσότερα πανεπιστήμια της χώρας. Το 1961 διδάσκεται Οικονομική Γεωγραφία στο Πάντειο από τον Πίντο (1963), ενώ το 1962 ιδρύεται η Εταιρεία Ερευνών Επαρχιακής Οικονομίας (Κόνσολας 1984: 16, 22) και εκδίδεται η μελέτη για τον Έβρο (1966). Στην ΑΣΟΕΕ, από τον Κουτσουμάρη (1966) αρχικά και τους Χιώτη (1970) και Κώττη (1976) στη συνέχεια, και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από τον Τσελέπογλου (1971), διδάσκεται η Οικονομική του Χώρου, ενώ στη Βιομηχανική Πειραιά το μάθημα αυτό διδάσκεται από τον Σκούντζο. Ο Πίντος έχει δεχθεί επιρροές από το γαλλικό πρότυπο, που δίνει έμφαση στην αναπτυξιακή διαδικασία στο χώρο, και παρακάμπει έτσι ουσιαστικά τη μικροοικονομική θεώρηση του τόπου εγκατάστασης, κάτι που κυριαρχεί στα μαθήματα των Κουτσουμάρη και Τσελέπογλου, οι οποίοι έχουν δεχθεί επιρροές κυρίως από το γερμανικό πρότυπο, δηλαδή από τη μικροοικονομική του τόπου εγκατάστασης της πρώιμης σχολής των επιστημών του χώρου (Weber, Von Thunen, Losh). Τότε κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα επιστημονικά άρθρα και βιβλία, με χαρακτηριστικότερα αυτά του Σ. Πουλόπουλου (1961, 1964), ενώ μεταφράζονται τα πρώτα βιβλία από τη διεθνή βιβλιογραφία (Richardson 1972, Stillwell 1972). Στη σχετική αρθρογραφία και βιβλιογραφία της εποχής πρέπει να υπογραμμιστεί η συμβολή των καθηγητών Αθ. Κανελλόπουλου (1965) και Αλ. Λάζαρη (1965).

Κατά την περίοδο της δικτατορίας παρατηρείται μια υποχώρηση των θεσμών και των πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης. Ο συγκεντρωτικός και απολυταρχικός χαρακτήρας του καθεστώτος και η ακύρωση των δημοκρατικών διαδικασιών και του προγραμματισμού δίνουν τη θέση τους σε μια ακραία αυταρχική και συγκεντρωτική πολιτική.

Η μεταπολίτευση αποκαθιστά τους πολιτικούς θεσμούς που συνδέονται με την ανάπτυξη και την αυτοδιοίκηση, ενώ επανέρχεται πιο επιτακτικά η ανάγκη προγραμματισμού της οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Ωστόσο «η συζήτηση διεξάγεται συχνά μέσα από τα φίλτρα του διάχυτου πολιτικού προβληματισμού σχετικά με το δρόμο που θα ακολουθούσε η ανάπτυξη της χώρας και την πλημμυρίδα των πολιτικών και ιστορικών αναλύσεων που κυριάρχησαν στη δεκαετία του '70» (Γετίμης, Κανκαλάς 2001: 6).

Το 1975 ιδρύεται το Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης και προσφέρει διεπιστημονικό⁵ μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, που οδηγεί σε αντίστοιχο τίτλο, και εκδίδει την *Επιθεώρηση Περιφερειακής Αναπτύξεως* σε θέματα εφαρμογών της περιφερειακής πολιτικής. Το 1979 από τους απόφοιτους του ΠΙΑ ιδρύεται ο Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων (ΣΕΠ), ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '80 από άλλη ομάδα, αποτελούμενη κυρίως από μηχανικούς, ιδρύεται ο ΣΕΠΟΧ.

5. Η σύνθεση των φοιτητών του μεταπτυχιακού με βάση τις προπτυχιακές σπουδές δίνει την εξής εικόνα: το 30% προέρχεται από οικονομικές σχολές, το 20% από τμήματα μηχανικών (κυρίως αρχιτεκτονικές σχολές), το 26% από τμήματα δημόσιας διοίκησης, ενώ το υπόλοιπο 24% από τμήματα πολιτικής επιστήμης, νομικής, μαθηματικών κ.ά. (Ψυχάρης 1995: 59).

Το σημείο καμπής στη μελέτη της οικονομικής διάστασης του χώρου

Σημείο καμπής πάντως στη μελέτη των προβλημάτων και στην ανάπτυξη των επιστημών του χώρου, τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία και ακαδημαϊκή διδασκαλία, είναι η δεκαετία του '80. Κατά το διάστημα αυτό παρατηρείται διεύρυνση και εξειδίκευση της θεματολογίας και των σχολών σκέψης. Νέα διδακτικά εγχειρίδια κάνουν την εμφάνισή τους, με πιο χαρακτηριστικά των Armstrong Taylor (1982), Nijkamp (ed., 1986), Aydalot (1985) από τη διεθνή βιβλιογραφία, Κόνσολα (1983), Αργύρη (1980), Καζάκου (1984), Ανδρικοπούλου & Καυκαλά (1987) από την ελληνόγλωσση, και Vanhove & Klaasen (1983) από τη μεταφρασμένη. Τη δεκαετία αυτή γίνεται προσπάθεια να συστηματοποιηθεί και μια κριτική μαρξιστική προσέγγιση στα ζητήματα του χώρου και της ανάπτυξης, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη τη δεκαετία του '70 (Holland 1976, Lipietz 1977, Χατζημυχάλης 1981, Harvey 1982, Dunford & Perrons 1983, Massey 1984, Storper 1997). Η διεύρυνση της θεματολογίας συνοδεύεται με την εξάπλωση των σχετικών μαθημάτων σε όλα σχεδόν τα πανεπιστήμια της χώρας, γεγονός που επηρεάζει αλλά και τροφοδοτείται από μια αντίστοιχη συστηματική στροφή της πολιτικής για την περιφερειακή ανάπτυξη. Το απόγειο αυτής της εξέλιξης συμπίπτει με την ενσωμάτωση της περιφερειακής πολιτικής ως συστατικού στοιχείου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης προς το 2000 (Beihl 1986, Armstrong 1998, Bache 1998, Dunford 1996, EC 1999). Η επιστήμη ανανεώνει το εννοιολογικό της οπλοστάσιο (Barro and Sala-I-Martin 1995, Porter 1990, Krugman 1991, Quah 1996, Vickerman 1991), εμφανίζονται νέες εξειδικεύσεις και πολλοί νέοι επιστήμονες, ενώ δημιουργούνται αντίστοιχα επιστημονικά φορα και πανεπιστημιακά τμήματα.

Ο αντίκτυπος αυτών των αλλαγών μεταφέρεται και στην Ελλάδα. Το 1981 εκδίδεται η *Πόλη και Περιφέρεια*,⁶ το πρώτο ίσως ελληνικό επιστημονικό περιοδικό σε θέματα χωρικής ανάπτυξης. Το 1981 γίνεται το πρώτο συνέδριο του ΣΕΠ με θέμα «Αποκέντρωση: Προϋπόθεση για την Ανάπτυξη». Το 1987 διοργανώνεται στην Αθήνα το συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Ανάπτυξης, με την οργανωτική ευθύνη του ΙΠΑ και του καθηγητή Ν. Κόνσολα, ενώ μια άλλη σειρά συνεδρίων διοργανώνεται από το ελληνικό τμήμα της. Το 1990 εκδίδεται το περιοδικό *Τόπος*,⁷ το 1993 διοργανώνεται το πρώτο του συνέδριο (Workshop) (Getimis, Kafkalas 1993), και το 1995, από κοινού με τον ΣΕΠ, διοργανώνεται δεύτερο συνέδριο με θέμα «Περιφερειακή Ανάπτυξη, Χωροταξία και Περιβάλλον στο Πλαίσιο της Νέας Ευρώπης» (1995), ενώ σε συνεργασία με το ΥΠΕΘΟ διοργανώνεται από τον ΣΕΠ ειδικό συνέδριο με θέμα «Αξιολόγηση Επιχειρησιακών Προγραμμάτων - Μέσα, Μέθοδοι και Τεχνικές» (2000). Γράφονται, μεταφράζονται και επανεκδίδονται διδακτικά εγχειρίδια (Κόνσολας 1997, Σκούντζος 1993, Αργύρης 1992, Λαμπριανίδης 1992, Παπαδασκαλόπουλος 1995, Walker D. & Chapman K. 1992, Vazquez Barquero 1988 κ.ά.), συλλογικοί τόμοι,⁸ εξειδικευμένα βιβλία και άρθρα σε θέματα ευρωπαϊκών περιφερειακών ανισοτήτων,⁹ ενώ εγκαινιάζονται σειρές επιστημονικών εκδόσεων¹⁰ καθώς και ειδικές εκδόσεις.¹¹

Το 1989 δημιουργούνται το Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου¹² και το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στα οποία στη συνέχεια λειτουργούν και αντίστοιχα μεταπτυχιακά προγράμματα.¹³

6. Το περιοδικό *Πόλη και Περιφέρεια* εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη με πυρήνα μια ομάδα πανεπιστημιακών του τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας του ΑΠΘ, κυκλοφόρησε 8 τεύχη και σταμάτησε την έκδοσή του το 1983.

7. Το περιοδικό αυτό ολοκλήρωσε έναν πρώτο κύκλο εννεαετούς εκδοτικής παρουσίας (1990-1999), κατά τη διάρκεια της οποίας κυκλοφόρησαν 15 τεύχη, ανέστειλε στη συνέχεια την έκδοσή του για δύο χρόνια και επανεκδίδεται το 2001, με ανανεωμένη και διευρυμένη Συντακτική Επιτροπή και Συμβούλους Σύναξης. Αξίζει ίσως να γίνει εδώ μια επιπλέον παρατήρηση. Η πρωτοβουλία της έκδοσης των επιστημονικών περιοδικών για τα θέματα του χώρου και της χωρικής ανάπτυξης μέχρι σήμερα στην Ελλάδα ανήκει κυρίως σε αρχιτέκτονες και όχι σε οικονομολόγους.

8. Ενδεικτικά Γετίμης κ.ά. (1994).

9. Ενδεικτικά Ανδρικοπούλου (1994), Ανδρικοπούλου & Καυκαλάς (2000).

10. Με χαρακτηριστική αυτή του ΙΠΑ (ελληνικά και αγγλικά) και των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Θεσσαλίας [Οικονομίας & Πετράκος 1999, και *Δεκαεπτά κείμενα* (2000)].

11. Εντελώς ενδεικτικά στον τομέα της καινοτομίας βλ. Κοινητός (1998), ΙΠΑ (2001), Σιάγιαννης (1994), στους παραγωγικούς τομείς Μαραβέγιας (1992), Βλιάμος κ.ά. (1991), και στο τοπικό επίπεδο Ψυχοπαίδης & Γετίμης (1989).

12. Η σημερινή ονομασία του τμήματος είναι Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης.

13. Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου αποτελεί συνέχεια του προγράμματος του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης. Στη σημερινή του μορφή το ΙΠΑ λειτουργεί ως Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο, διατηρώντας ως κύριο άξονα της ερευνητικής του δραστηριότητας τα ζητήματα της περιφερειακής ανάπτυξης. Το μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας καλύπτει τα γνωστικά πεδία της Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.

Οι οικονομικές επιστήμες και η Οικονομική του Χώρου

Στη συνέχεια εξετάζονται ο βαθμός και ο τρόπος με τον οποίο εντάσσονται στα προγράμματα σπουδών των τμημάτων οικονομικών επιστημών μαθήματα που έχουν σχέση με το χώρο, τη γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη.

Χρειάζεται λοιπόν κατ' αρχάς να οριστεί ποια είναι τα τμήματα οικονομικών επιστημών στα ελληνικά ΑΕΙ. Από τους σχετικούς καταλόγους του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας φαίνεται ότι υπάρχουν τμήματα που χορηγούν πτυχίο αμιγώς οικονομικών επιστημών (ή οικονομικής επιστήμης, όπως ενίοτε αναγράφεται) και τμήματα στα οποία τα οικονομικά υπεισέρχονται ως ένα συνθετικό του τίτλου τον οποίο παρέχουν.¹⁴ Με βάση αυτό το δεδομένο έγινε η κατάταξη των πανεπιστημιακών τμημάτων που μας ενδιαφέρουν σε δύο ομάδες και παρουσιάζονται στους Πίνακες 1 και 2.

Ένα επόμενο ζήτημα αφορά στον τρόπο με τον οποίο ονομάζονται τα μαθήματα που έχουν σχέση με το χώρο κ.λπ. Τα μαθήματα αυτά συνήθως προκύπτουν από το συνδυασμό δύο ομάδων λέξεων. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τις λέξεις *γεωγραφία, χώρος, περιφέρεια, αστικό, τόπος εγκατάστασης* και η δεύτερη ομάδα τις λέξεις *οικονομία και ανάπτυξη*. Οι συνδυασμοί αυτών των λέξεων δίνουν τίτλους μαθημάτων όπως *οικονομική γεωγραφία, περιφερειακή οικονομική, οικονομική του χώρου κ.ά.*

Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται προέρχονται από τα προγράμματα και τους οδηγούς σπουδών που βρίσκονται στους δικτυακούς τόπους των πανεπιστημίων ή δόθηκαν από τις γραμματείες των τμημάτων και τους ίδιους τους διδάσκοντες.

Στην Ελλάδα σήμερα υπάρχουν 18 πανεπιστήμια.¹⁵ Στα μισά από αυτά, δηλαδή σε 9 πανεπιστήμια της χώρας, λειτουργούν τμήματα που χορηγούν πτυχίο οικονομικών επιστημών. Τα τμήματα αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Σε 6 από τα υπόλοιπα 9 πανεπιστήμια λειτουργούν τμήματα που χορηγούν πτυχίο στον τίτλο του οποίου συμπεριλαμβάνονται και τα οικονομικά. Τα τμήματα αυτά εμφανίζονται στον Πίνακα 2.

Η Οικονομική του Χώρου στα τμήματα οικονομικών επιστημών

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη διερεύνηση που έγινε είναι ότι στα τμήματα οικονομικών επιστημών τα μαθήματα των επιστημών του χώρου, στις περισσότερες περιπτώσεις, λειτουργούν συμπληρωματικά και στο περιθώριο του βασικού κορμού των διδασκομένων μαθημάτων. Πρόκειται κυρίως για μαθήματα επιλογής, με θεματολογία αρκετά τυποποιημένη, που διδάσκονται σε προχωρημένο εξάμηνο σπουδών και προσφέρονται μέσα σε ένα πλήθος ετερόκλητων μαθημάτων και γνωστικών αντικειμένων. Ο ίδιος καθηγητής σε κάθε τμήμα διδάσκει συνήθως όλα τα σχετικά μαθήματα, το σύγγραμμα που διανέμεται συνδέεται συχνά με τον διδάσκοντα, ενώ απουσιάζουν μεταφρασμένα διδακτικά εγχειρίδια της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Ειδικότερα μπορούν να επισημανθούν τα εξής:

- Πρώτον, προσφέρονται μαθήματα σχετικά με το χώρο και την ανάπτυξη σε όλα τα τμήματα οικονομικών επιστημών. Επομένως οι περισσότεροι φοιτητές οικονομικών επιστημών συναντούν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους,

14. Για το λόγο αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται τμήματα «Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων», «Επιχειρησιακής Έρευνας και Μάρκετινγκ» κ.ά., τα οποία άπτονται των οικονομικών, όμως αυτός ο προσδιορισμός δεν αποτυπώνεται στον τίτλο τους.

15. Δεν συμπεριλαμβάνεται το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Πίνακας 1.

Πανεπιστημιακά τμήματα που παρέχουν τίτλο σπουδών οικονομικών επιστημών

A/A	Πανεπιστήμιο	Τμήμα	Διδασκόμενα μαθήματα	Εξάμηνο
1.	ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1972)	• Περιφερειακή Ανάπτυξη (Ε)	
2.	ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1971)	• Οικονομική του Χώρου (Υ) • Περιφερειακή Οικονομική Ανάπτυξη (Υ) • Περιφερειακή & Αστική Ανάπτυξη (Ε)	3ο 6ο 7ο
3.	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (1955)	• Οικονομική Γεωγραφία (Υ) • Οικονομική του Χώρου (Ε) • Περιφερειακή και Αστική Οικονομική (Υ)	3ο 5ο 8ο
4.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (1971)	• Περιφερειακή Οικονομική (Υ) • Οικονομική του Χώρου (Ε)	7ο 4ο
5.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1957)	• Περιφερειακή Οικονομική I (Ε) • Περιφερειακή Οικονομική II (Ε) • Περιφερειακή Πολιτική στην Ελλάδα και την ΕΟΚ (Ε) • Σεμινάριο: Περιφερειακή Οικονομική	3ο 5ο & 7ο 6ο & 8ο 6ο & 8ο
6.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1985)	• Οικονομική Γεωγραφία (Ε) • Περιφερειακή Πολιτική (Ε) • Περιφερειακή Οικονομική (Ε)	3ο 4ο 6ο
7.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1997)	• Περιφερειακή Οικονομική (Ε)	5ο-8ο
8.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1987)	• Οικονομική Γεωγραφία (Ε) • Περιφερειακή Οικονομική (Ε) • Οικονομική του Αστικού Χώρου (Ε)-	- 4ο -
9.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1999)	• Περιφερειακή Οικονομική (Υ) • Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική (Υ) • Τοπική Ανάπτυξη (Ε)	6ο 7ο & 8ο 7ο & 8ο

Σημείωση: Στις παρενθέσεις αναγράφεται το έτος έναρξης της λειτουργίας του κάθε τμήματος.

τουλάχιστον για μία φορά, μαθήματα που έχουν ως αντικείμενο τη χωρική διάσταση των οικονομικών φαινομένων.

• Δεύτερον, τα μαθήματα αυτά περιγράφονται συνήθως με πρώτο συνθετικό το «Περιφερειακή» – Περιφερειακή Οικονομική, Περιφερειακή Πολιτική, Περιφερειακή Ανάπτυξη. Σε λιγότερες περιπτώσεις εμφανίζονται ως Οικονομική του Χώρου και Οικονομική Γεωγραφία. Η αστική ανάλυση και η οικονομική ανάλυση των πόλεων είναι αρκετά υποβαθμισμένη.

• Τρίτον, ο αριθμός των προσφερομένων μαθημάτων και ο βαθμός ενσωμάτωσης στα προγράμματα σπουδών παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από τμήμα σε τμήμα. Αριθμητικά υποβαθμισμένα είναι τα μαθήματα αυτά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου διδάσκεται ως επιλογή η Περιφερεια-

κή Ανάπτυξη, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου προσφέρεται ως επιλογή η Περιφερειακή Οικονομική, και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Στο Πανεπιστήμιο Πειραιά υπάρχουν δύο σχετικά μαθήματα, η Περιφερειακή Οικονομική ως υποχρεωτικό και η Οικονομική του Χώρου ως επιλογή. Στα υπόλοιπα οικονομικά τμήματα διδάσκονται περισσότερα συναφή μαθήματα, εισάγονται όμως με διαφορετική έμφαση στα προγράμματα σπουδών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα Πανεπιστήμια Μακεδονίας και Πατρών, όπου και τα τρία από τα προσφερόμενα σχετικά μαθήματα είναι επιλογές. Αντίθετα, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας η έμφαση σε αυτά τα μαθήματα είναι εντονότερη και εκδηλώνεται με την αναλογία δύο υποχρεωτικών και ενός κατ' επιλογήν, σε σύνολο τριών προσφερόμενων μαθημάτων.

- Τέταρτον, υπάρχει ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός διαθέσιμων συγγραμμάτων. Συνήθως διανέμεται ως σύγγραμμα το βιβλίο του διδάσκοντα. Τα περισσότερα από αυτά έχουν εκδοθεί στη δεκαετία του '80 ή στις αρχές της δεκαετίας του '90, ενώ έχουν υπάρξει μία με δύο επανεκδόσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν διανέμεται σύγγραμμα αλλά σημειώσεις του διδάσκοντα και φάκελος με συλλογές κειμένων και άρθρων.

- Πέμπτον, σε κάθε τμήμα όλα τα σχετικά μαθήματα διδάσκονται συνήθως από τον ίδιο καθηγητή. Η ύπαρξη μέλους ΔΕΠ και η επιστημονική του εμπειρία επηρεάζει τη σημασία και τον αριθμό των χωρικών μαθημάτων.

- Έκτον, σε πολλές περιπτώσεις ο ίδιος τίτλος μαθήματος περιλαμβάνει εντελώς διαφορετική ύλη. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται ενδεχομένως με προσπάθειες να οριστούν και να διδαχθούν τα αντικείμενα αυτά με τρόπο πρωτότυπο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες της ελληνικής παιδείας.

Η Οικονομική του Χώρου σε άλλα τμήματα

Τα τμήματα στα οποία τα οικονομικά υπεισέρχονται ως ένα στοιχείο στον τίτλο που παρέχουν, παρότι είναι αριθμητικά λιγότερα από τα προηγούμενα, παρουσιάζουν σοβαρές ιδιαιτερότητες και ανομοιομορφίες μεταξύ τους. Αυτό είναι φυσικό να συμβαίνει, αφού στα τμήματα αυτής της κατηγορίας τα οικονομικά συνδέονται με πολιτικές σπουδές ή με διεθνείς και ευρωπαϊκές σπουδές ή με τον αγροτικό τομέα ή την περιφερειακή ανάπτυξη. Η ανομοιομορφία και η ανομοιογένεια αυτή αντικατοπτρίζει και ερμηνεύει και τον πολύ διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα μαθήματα του χώρου σε καθένα από αυτά.

Για τα τμήματα αυτής της κατηγορίας παρατηρούνται τα εξής:

- Πρώτον, υπάρχει μεγάλη διακύμανση στον αριθμό των προσφερόμενων μαθημάτων. Ακραία παραδείγματα αποτελούν το τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου, στο οποίο δεν διδάσκεται κανένα μάθημα σχετικό με το χώρο, και το τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου λόγω ίσως και της ειδικής φυσιογνωμίας του τμήματος διδάσκεται ένας εξαντλητικός κατάλογος σχετικών μαθημάτων. Στα τμήματα Διεθνών Σπουδών ο αριθμός των μαθημάτων κλιμακώνεται από ένα στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, δύο στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και τρία στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Στο τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας διδάσκονται δύο μαθήματα.

Πίνακας 2.
*Πανεπιστημιακά τμήματα που παρέχουν τίτλο
 σπουδών που συμπεριλαμβάνει τις οικονομικές επιστήμες*

Α/Α	Πανεπιστήμιο	Τμήμα	Διδασκόμενα μαθήματα	Εξάμηνο
1.	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (1989)	• Περιφερειακή Ανάπτυξη & Διαρθρωτικές Πολιτικές Ε.Ε. (Υ)	7ο
2.	ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ (1989)	-	-
3.	ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ & ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ (1989)	<ul style="list-style-type: none"> • Εισαγωγή στην Περιφερειακή Επιστήμη (Υ) 1ο • Αστική Γεωγραφία 1ο • Οικονομική Γεωγραφία (Υ) 2ο • Ανάλυση Τόπου Εγκατάστασης (Υ) 3ο • Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική (Υ) 4ο • Οικονομική Αστικών Κέντρων (Υ) 4ο • Περιφερειακή Πολιτική Ευρωπαϊκής Ένωσης (Υ) 8ο • Ελληνική Περιφερειακή Πολιτική (Ε) 7ο • Περιφερειακή Ανάπτυξη και Υποδομές (Ε) 7ο 	
4.	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (1990)	<ul style="list-style-type: none"> • Τοπική Αυτοδιοίκηση και Περιφερειακή Ανάπτυξη (Υ) 3ο • Πολιτική και Οικονομική Γεωγραφία (Ε) 5ο • Ευρωπαϊκή Οικονομική Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική (Υ) 7ο 	
5.	ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ (1993)	<ul style="list-style-type: none"> • Οικονομική Γεωγραφία (Υ) 5ο • Βιώσιμη Τοπική & Περιφερειακή Ανάπτυξη (Υ) 6ο 	
6.	ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ	ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ (1999)	<ul style="list-style-type: none"> • Οικονομική Γεωγραφία (Υ) 4ο • Περιφερειακή Οικονομική (Υ) 5ο 	
Σημείωση: Στις παρενθέσεις αναγράφεται το έτος έναρξης της λειτουργίας του κάθε τμήματος.				

• Δεύτερον, ο χώρος υπεισέρχεται με πολλούς τρόπους και όχι πάντα με αναφορά στην περιφέρεια, όπως είδαμε στα τμήματα της προηγούμενης κατηγορίας. Στη θέση της Περιφερειακής Οικονομικής βρίσκουμε τώρα πολύ εξειδικευμένα μαθήματα, όπως Περιφερειακή Ανάπτυξη και Διαρθρωτικές Πολιτικές της Ε.Ε., Ευρωπαϊκή Οικονομική Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική, Τοπική Αυτοδιοίκηση και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Η Οικονομική Γεωγραφία διδάσκεται ως υποχρεωτικό μάθημα σε τρία τμήματα – Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας και Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης.

- Τρίτον, παρόλο που τα αντικείμενα μπορεί να εξειδικεύονται, τα διδακτικά εγχειρίδια παραμένουν ίδια με αυτά που περιγράψαμε προηγουμένως. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου το ίδιο σύγγραμμα διανέμεται σε περισσότερα του ενός μαθήματα. Φαίνεται ότι ο αριθμός των βιβλίων είναι αρκετά περιορισμένος. Και εδώ μπορεί να μη διανέμεται σύγγραμμα αλλά φάκελος με άρθρα και κείμενα καθώς και σημειώσεις.

- Τέταρτον, όσο αυξάνεται ο αριθμός των προσφερόμενων μαθημάτων και εξειδικεύεται η θεματολογία, τόσο παρατηρούνται επικαλύψεις. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη υποστηρικτικού διδακτικού υλικού, υποβαθμίζει τελικά τη διδασκαλία αυτών των μαθημάτων.

- Πέμπτον, όπου προσφέρονται μέχρι δύο μαθήματα είναι υποχρεωτικά. Από εκεί και πέρα, ανάλογα με το περιεχόμενο σπουδών, προσφέρονται και υποχρεωτικά και επιλογές.

Μορφές, περιεχόμενο και συγγράμματα για τα μαθήματα που σχετίζονται με την οικονομική του χώρου

Από την ανάλυση της θεματολογίας των διδασκόμενων μαθημάτων παρατηρείται ότι η Οικονομική του Χώρου εξειδικεύεται σε τρεις κατευθύνσεις.

Η πρώτη κατεύθυνση αφορά στη Μικροοικονομική του Τόπου Εγκατάστασης. Η δεύτερη αναφέρεται στην Αστική Οικονομική. Η τρίτη καλύπτει την Περιφερειακή Οικονομική και έχει δύο σκέλη – την Περιφερειακή Ανάλυση και την Περιφερειακή Πολιτική. Αυτή είναι άλλωστε και η θεματολογία του πρώτου βιβλίου Περιφερειακής Οικονομικής (Richardson 1972).

Από την ανάλυση της θεματολογίας των διδασκόμενων μαθημάτων παρατηρείται ότι η Οικονομική του Χώρου άλλοτε διδάσκεται ως αυτοτελές μάθημα και άλλοτε εξειδικεύεται σε μια σειρά από αντικείμενα που αποτελούν τίτλους αντίστοιχων μαθημάτων.

Μαθήματα που περιγράφονται ως Οικονομική του Χώρου διδάσκονται στο ΑΠΘ, στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, και έχουν παρεμφερή περιγραφή του αντικειμένου που καλύπτουν. Με βάση τα περιγράμματα διαπιστώνεται ότι κάτω από αυτό τον τίτλο εμφανίζονται θέματα που έχουν κυρίως σχέση με τη Μικροοικονομική του Τόπου Εγκατάστασης και την Αστική Οικονομική. Η χρήση δηλαδή του όρου Οικονομική του Χώρου παραπέμπει περισσότερο στην Οικονομική των Αστικών Κέντρων και στην Μικροοικονομική του Τόπου Εγκατάστασης και λιγότερο στην Περιφερειακή Οικονομική.

Υπάρχει επίσης μάθημα που περιγράφεται ως Περιφερειακή και Αστική Ανάπτυξη, και από το περίγραμμα προκύπτει ότι τα θέματα που καλύπτει αφορούν σχεδόν αποκλειστικά σε ζητήματα περιφερειακής ανάπτυξης, και άρα η αστική ανάπτυξη καλύπτεται υπολειμματικά. Υπάρχει επίσης μάθημα που περιγράφεται ως Περιφερειακή Οικονομική II και στη θεματολογία του φαίνεται ότι καλύπτει ζητήματα Αστικής Ανάπτυξης. Υπάρχει, τέλος, μάθημα που περιγράφεται ως Οικονομική Γεωγραφία και η θεματολογία του αφορά στην Αστική Οικονομική, ενώ το ίδιο μάθημα σε άλλο πανεπιστήμιο έχει θεματολογία πιο κοντά στην Περιφερειακή Οικονομική. Δηλαδή η Αστική Ανάπτυξη προσδιορίζεται τόσο μέσα από την Περιφερειακή Οικονομική όσο και μέσα από την Οικονομική Γεωγραφία. Εντέλει φαίνεται ότι υπάρχει μια σύγχυ-

ση στη χρήση των όρων Αστική Ανάπτυξη, Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Γεωγραφία και χρειάζεται μια καλύτερη οριοθέτηση των αντικειμένων που καλύπτει ο καθένας από αυτούς.

Πιο σαφή φαίνεται να είναι τα αντικείμενα που καλύπτονται κάτω από τα μαθήματα της Περιφερειακής Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης. Παρότι και εδώ άλλοτε η βαρύτητα είναι προς την πλευρά της ανάλυσης και άλλοτε προς την πλευρά της πολιτικής, σε γενικές γραμμές είναι πιο καθαρό για ποιο πράγμα μιλάμε.

Αντίστοιχα προβλήματα παρατηρούνται σχετικά με τα βιβλία. Δεν υπάρχει σύγγραμμα Αστικής Οικονομικής και το αντικείμενο αυτό καλύπτεται άλλοτε από βιβλία Οικονομικής Γεωγραφίας, άλλοτε από βιβλία Οικονομικής του Χώρου, άλλοτε από βιβλία Περιφερειακής Οικονομικής, ενώ δεν υπάρχουν μεταφρασμένα εγχειρίδια από τη διεθνή βιβλιογραφία.

Στη διεθνή βιβλιογραφία φαίνεται ότι αυτό το ζήτημα έχει ξεκαθαρίσει πιο καλά. Πράγματι, το πρώτο εγχειρίδιο Περιφερειακής Οικονομικής του Richardson (1972) έχει τρία μέρη – Θεωρία του Τόπου Εγκατάστασης, Οικονομικά των Αστικών Κέντρων και Περιφερειακή Οικονομική. Το βιβλίο όμως των Armstrong & Taylor (1982) έχει δύο μέρη – Περιφερειακή Οικονομική και Περιφερειακή Πολιτική. Η Αστική Οικονομική διδάσκεται συνήθως από άλλο αυτοτελές σύγγραμμα, όπως π.χ. του O'Sullivan (1990).

Συμπεράσματα

Από την προηγούμενη ανάλυση προκύπτουν μια σειρά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Πρώτον, καθώς αυξάνεται ο αριθμός των τμημάτων που ασχολούνται, έστω και δευτερευόντως, με τη χωρική διάσταση της οικονομίας και της ανάπτυξης, η επαφή των φοιτητών με το ευρύτερο επιστημονικό πεδίο της Οικονομικής Γεωγραφίας διευρύνεται. Το πρόβλημα είναι ότι αυτό δεν συνοδεύεται και από μια αντίστοιχη διεύρυνση της ελληνικής ή της μεταφρασμένης βιβλιογραφίας, η οποία δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τα 3-4 συγγράμματα, μερικά από τα οποία έχουν κάνει αρκετές επανεκδόσεις.

Δεύτερον, υπάρχει έλλειψη ειδικής βιβλιογραφίας που θα καλύπτει τη διδασκαλία εξειδικευμένων μαθημάτων. Παρότι υπάρχουν αρκετές δημοσιευμένες μελέτες, δεν έχει ακόμη δημιουργηθεί μια επαρκής βιβλιογραφική βάση, με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται με επάρκεια, παρά μόνο να θίγονται, οι σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις των Οικονομικών του Χώρου όπως: νέα οικονομική γεωγραφία, θεωρίες σύγκλισης-απόκλισης, σύγχρονες θεωρίες για την ανάπτυξη των πόλεων, εξέλιξη εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών, τοπικά παραγωγικά συστήματα και καινοτομία, ευελιξία και ανάπτυξη, διεθνοποίηση και τοπικός μετασχηματισμός κ.λπ.

Τρίτον, ως προς τα προγράμματα σπουδών υπάρχει αναντιστοιχία της παρουσίας των μαθημάτων αυτών με τη σπουδαιότητα των χωρικών φαινομένων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο.

Τέτατον, παρά τη διεύρυνση της συζήτησης σε πανεπιστημιακό επίπεδο δεν φαίνεται να διαμορφώνονται εθνικές σχολές σκέψης και η βιβλιογραφία περιορίζεται να αναπαράγει τις υφιστάμενες και καταξιωμένες θεωρίες. Σε εμπειρικό επίπεδο όμως γίνονται αρκετές πρωτότυπες έρευνες με προσθή-

κες και προσαρμογές στην ελληνική εμπειρία. Χρειάζεται όμως ακόμη μεγαλύτερη προσπάθεια για να προκύψει η ικανοποιητική αναλογία ανάμεσα στη θεωρία και στις εμπειρικές μελέτες των αποτελεσμάτων της πολιτικής για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Πέμπτον, η στατιστική τεκμηρίωση των δεδομένων που αφορούν στα οικονομικά χαρακτηριστικά στο χώρο είναι ανεπαρκής. Το σύστημα περιφερειακών λογαριασμών της ΕΣΥΕ, ιδίως εν όψει των ενιαίων στατιστικών δεδομένων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, έχει περιθώρια σοβαρής βελτίωσης. Μόλις πρόσφατα δημιουργήθηκε το Ολοκληρωμένο Πληροφοριακό Σύστημα του ΥΠΕΘΟ για την παρακολούθηση των έργων του ΚΠΣ. Λείπει όμως μια συστηματική βάση για την καταγραφή των οικονομικών δεδομένων στο χώρο, όπως π.χ. διαπεριφερειακοί πίνακες εισροών-εκροών. Αυτό θέτει περιορισμούς στην εμπειρική έρευνα, πράγμα το οποίο με τη σειρά του αποτελεί σοβαρό περιορισμό στη μελέτη των Οικονομικών του Χώρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Armstrong, H., Taylor, J. (1982), *Regional Economic Policy and its Analysis*, Boston: MIT Press.
- Armstrong, H. W. (1998), «European Union Regional Policy», στο A. M. El-Agraa (ed.), *The Economics of the European Community*, 5th edn., London: Routledge, 363-388.
- Aydalot, P. (1985), *Economie régionale et urbaine*, Paris: Economica.
- Bache, I. (1998), *The Politics of European Union Regional Policy*, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Barro, R., Sala-I-Martin, X. (1995), *Economic Growth*, Massachusetts: MIT Press.
- Beihl, D. (1986), *The Contribution of Infrastructure to Regional Development*, Luxembourg: Commission of the European Communities.
- Boudeville, J. (1966), *Problems of Regional Economic Planning*, Edinburgh.
- Dunford, M., Perrons, D. (1983), *The Arena of Capital*, London: Macmillan.
- Dunford, M. (1996), «Disparities in Employment, Productivity and Output in the E.U.: The Roles of Labour Market Governance and Welfare Regimes», *Regional Studies*, 30: 339-358.
- E.C. (1999), *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions in the European Union*, European Commission, Directory General for Regional Policy and Cohesion.
- ERSA, Maier, G. (ed.) (1999), *Directory of Members*, Athens: Regional Development Institute.
- Getimis, P., Kafkalas, G. (eds.) (1993), *Urban and Regional Development in the New Europe*, Athens: Topos Special Series.
- Harvey, D. (1982), *The Limits to Capital*, London: Blackwell.
- Harvey, D. (1985), *The Urbanization of Capital*, Oxford: Basic Blackwell.
- Hirschman, A. O. (1958), *The Strategy of Economic Development*, New Haven: Yale University Press.
- Holland, S. (1976), *Capital versus the Regions*, London: The Macmillan Press.
- Hoover, E. (1971), *An Introduction to Regional Economics*, New York: McGraw-Hill.
- Isard, W. (1956), «Regional Science, the Concept of Region and Regional Structure», *Papers of the Regional Science Association*, no 2.
- Isard, W. (1960), *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*, Boston: MIT Press.
- Krugman, P. (1991), *Geography and Trade*, Massachusetts: MIT Press.
- Lipietz, A. (1977), *Le Capital et son Espace*, Paris: Maspéro.
- Massey, D. (1984), *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan.
- Meyer, J. R. (1963), «Regional Economics: A Survey», *American Economic Review*, vol. 53.
- Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Under-developed Regions*, London: Duckworth.
- Nijkamp, P. (ed.) (1986), *Handbook of Regional and Urban Economics*, Amsterdam: North-Holland.

- North, D. (1955), «Location Theory and Regional Economic Growth», *Journal of Political Economy*, vol. 63.
- Nourse, H. O. (1968), *Regional Economics*, New York: McGraw-Hill.
- O'Sullivan, A. (1990), *Urban Economics*, McGraw-Hill.
- Perloff, H. S. (1957), *Regional Studies at U.S. Universities: A Survey of Regionally Oriented Research and Graduate Education Activities*.
- Perroux, F. (1955), «Note sur la notion de pole de croissance», *Economie Appliquée*, 7: 307-320.
- Porter, M. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, London: The Macmillan Press.
- Quah, D. (1996), «Regional Convergence Clusters across Europe», *European Economic Review*, 40: 951-958.
- Richardson, H. (1969), *Urban and Regional Economics*, London: Weidenfeld and Nicholson [ελληνική μτφρ. Richardson, H. (1972), *Περιφερειακή Οικονομική*, Αθήνα: Παπαζήσης].
- Storper, M. (1977), *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*, New York: Guilford Press.
- Vickerman R. (1991), *Infrastructure and Regional Development*, London: Pion.
- Ward, B. (1964), *Greek Regional Development*, Athens: Center of Economic Research.
- Williamson, J. (1965), «Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of Patterns», *Economic Development and Cultural Change*, vol. 13.

Ελληνική και μεταφρασμένη στα ελληνικά

- Αθανασόπουλος, Δ. (1962), *Περιφερειακή ανάπτυξη. Έννοια και προϋποθέσεις*, Αθήνα.
- Ανδρικοπούλου, Ε., Κανκαλάς, Γ. (1987), *Περιφερειακή πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ανδρικοπούλου, Ε. (1994), *Οι περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ανδρικοπούλου, Ε., Κανκαλάς, Γ. (επιμ.) (1987), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αργύρης, Θ. (1980), *Οικονομική του Χώρου*, Θεσσαλονίκη.
- Αργύρης, Θ. (1992), *Οικονομική του Χώρου*, τόμ. Ι & ΙΙ, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (1979), *Περιφερειακή ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (2001), «Τάσεις και συγκρούσεις στη διαμόρφωση πολιτικής για το χώρο στην Ελλάδα τη δεκαετία του '90. Το χρονικό μιας απουσίας», στο *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Βλιάμος, Σ., Γεωργούλης, Δ., Κουρλιούρος, Η. (1991), *Βιομηχανικά πάγκα: θεσμοί, θεωρία και μεθοδολογία σχεδιασμού*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, Παπαζήσης.
- Γετίμης, Π., Κανκαλάς, Γ. (2001), «Η επιστημονική σκέψη για το χώρο στην Ελλάδα 1974-2000: απόπειρα αποτίμησης και σκέψεις για το μέλλον», *Τόπος*, 16: 3-14.
- Γετίμης, Π., Κανκαλάς, Γ., Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.) (1994), *Αστική και περιφερειακή ανάπτυξη: θεωρία, ανάλυση και πολιτική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ε.Σ. (2000), *Το Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης για την Ελλάδα: 2000-2006*, Luxembourg.
- ΠΑ (2001), *Περιφερειακή στρατηγική για την καινοτομία στη Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Isard, W. (1974), «Τι είναι περιφερειακή επιστήμη», στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) (1992), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Καζάκος, Π. (1984), *Μαθήματα περιφερειακής ανάπτυξης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κανελλόπουλος, Αθ. (1965), *Κράτος και άτομον κατά την ανάπτυξιν*, Αθήνα.
- Κιντής, Α. (1966), *Η περιφερειακή βιομηχανική ανάπτυξιν εις τα πλαίσια του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1966-1970*, Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Κομνηνός, Ν. (σε συνεργασία με Γ. Κανκαλά και Σ. Τσιακίρη) (1998), *Η καινοτόμος περιφέρεια. Το Περιφερειακό Τεχνολογικό Πρόγραμμα Κεντρικής Μακεδονίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κόνσολας Ν. (1983), *Περιφερειακή οικονομική πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόνσολας Ν. (1997), *Σύγχρονη περιφερειακή οικονομική πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόνσολας, Ν. (1984), «Καθηγητής Ι. Πίντος. Ο πρωτοπόρος της Περιφερειακής Ανάπτυξης», στο *Μνήμη Καθηγητή Γεωργίου Πίντου*, Τιμητικός Τόμος της Παντείου, Αθήνα.
- Κώττης, Γ. (1976), *Μικροοικονομική ανάλυση του τόπου εγκαταστάσεως*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κώττης, Γ. (1980), *Βιομηχανική αποκεντρώσις και περιφερειακή ανάπτυξιν*, Αθήνα: ΙΟΒΕ.
- Κουτσουμάρης, Γ. Φ. (1966), *Μαθήματα Οικονομικής του Χώρου*, Αθήνα.
- Λάζαρης, Α. (1965), *Οικονομικός προγραμματισμός*, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1992), *Στοιχεία Οικονομικής Γεωγραφίας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1996), «Η Γεωγραφία στο Πανεπιστήμιο», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 20: 195-233.

- Λαφαζάνη, Δ. (1997), «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 62.
- Μαραβέγιας, Ν. (1992), *Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και η ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.) (1999), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Gutenberg.
- Παπαδασκαλόπουλος, Α. (1995), *Πρότυπα και πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πετράκος, Γ. (2000), «Οικονομία και Χώρος: προς μια επανεξέταση σχέσεων και πολιτικών», στο *Δεκαεπτά κείμενα για το σχεδιασμό, τις πόλεις και την ανάπτυξη, συλλογικός τόμος για τα 10 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Πίντος, Ι. (1963), *Περιληπτικές σημειώσεις Οικονομικής του Χώρου*, Αθήνα.
- Πουλόπουλος, Σ. (1961), «Γεωοικονομική έρευνα και προγραμματισμός της περιφερειακής οικονομικής αναπτύξεως», *Σπονδαί*, τ. 9-10.
- Πουλόπουλος, Σ. (1972), *Οικονομική γεωγραφία της Ελλάδος*, Σάκκουλας: Αθήνα - Θεσσαλονίκη (α' έκδ. 1964).
- Richardson, H. (1972), *Περιφερειακή οικονομική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σιάγιαννης, Π. (1994), *Πολιτική προγραμματισμού των υποδομών*, Αθήνα: Σταμούλης.
- Σκούντζος, Θ. (1993), *Περιφερειακή οικονομική ανάλυση και πολιτική*, Αθήνα: Σταμούλης.
- Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων (1981), «Αποκέντρωση προϋπόθεση για την ανάπτυξη», *Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα.
- Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων και ΤΟΠΟΣ (1995), *Περιφερειακή ανάπτυξη, χωροταξία και περιβάλλον στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης*, τ. 3, Αθήνα.
- Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων (2000), *Αξιολόγηση επιχειρησιακών προγραμμάτων - Μέσα, μέθοδοι και τεχνικές*, Αθήνα.
- Stillwell, F. (1972), *Περιφερειακή οικονομική πολιτική*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Τσελέπογλου, Ρ. (1971), *Οικονομική του Χώρου - Ι. Εισαγωγή - Βασικά Έννοιαι*, Θεσσαλονίκη, Παρτηρητής.
- Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (2000), *Δεκαεπτά κείμενα για το σχεδιασμό, τις πόλεις και την ανάπτυξη*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Vanhove, N., Klaasen, L. (1983), *Η περιφερειακή πολιτική της ΕΟΚ και των χωρών μελών της*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Vazquez-Barquero, A. (1992), *Τοπική ανάπτυξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Walker, D., Charman, K. (1992), *Η χωροθέτηση της βιομηχανίας. Θεωρία και πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χατζημυχάλης, Κ. (1981), «Για μια εναλλακτική θεωρία και πρακτική στην περιφερειακή ανάπτυξη: πρώτη προσέγγιση», *Πόλη και Περιφέρεια*, τ. 2.
- Χατζημυχάλης, Κ. (επιμ.) (1992), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Χιώτης, Ν. (1970), *Η πολιτική περιφερειακής αναπτύξεως και τα οργανωτικά θεσμικά πλαίσια του περιφερειακού προγραμματισμού*, Αθήνα.
- Ψυχάρης, Γ. (1995), «Προβλήματα και προοπτικές του κλάδου των περιφερειολόγων και ο ρόλος του Συνδέσμου Ελλήνων Περιφερειολόγων», στο *Σύγχρονες τάσεις στην Περιφερειακή Ανάπτυξη*, Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα: Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Ψυχοπαίδης, Κ., Γετίμης, Π. (1989), *Ρυθμίσεις τοπικών προβλημάτων*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

European Regional Science Association (ERSA)
<http://www.ersa.org>

Regional Science Association International (RSAI)
<http://rsai.geography.ohio-state.edu/rsai/HomePage.htm>

Regional Studies Association
<http://www.regional-studies-assoc.ac.uk>